

TEORETICKO-METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA INSTITUCIONÁLNÍ EKONOMIE

Jolana Volejníková

Univerzita Pardubice, Fakulta ekonomicko-správní, Ústav ekonomie

Abstract: *The institutional economics itself hold over one hundred years of traditions. Although this line of thought does not comprise the main stream of economic thought, nowadays it is supposed to be one of its important parts. The theoretical benefits of institutionalism lie mainly in recognition of the influence of institutions (formal and informal) in shaping economic behaviour and achievement of economic performance. The article analyzes in detail the theoretical and methodological basic of institutionalism and argues in favour for the application of its scientific knowledge and further development.*

Keywords: *institutions, American institutionalism, New institutional economics, formal and informal institutions, theoretical and methodological basic*

1. Úvod

Institucionalismus jako myšlenkový směr má uvnitř ekonomické teorie více jak stoletou tradici a ačkoliv netvoří „hlavní myšlenkový proud“, představuje dnes neodmyslitelnou součást moderního ekonomického myšlení. Teoretické přínosy institucionalismu, které spočívají v uznání vlivu institucí při utváření ekonomického chování lidí a dosahování ekonomické výkonnosti jsou pokládány za velmi významný zdroj vědeckého poznání, a to jak z hlediska soudobé ekonomie, tak i z hlediska její další geneze. Lze však konstatovat, že výzkum institucí jak v rovině základní teoretické roviny, tak v oblasti aplikovaného výzkumu je v podmínkách České republiky teprve ve stadiu svého zrodu. Využití institucionálního přístupu k uchopení ekonomické reality není v našich podmínkách doposud běžné. V tomto směru se jako nanejvýš významné jeví pochopení bazálních teoreticko-metodologických rozměrů institucionální ekonomie. Tento cíl sleduje předložený příspěvek, jež se primárně zaměřuje na kvalitativní rozbor teoreticko-metodologických východisek ekonomické analýzy institucí.

2. Předmět zkoumání institucionální ekonomie

Zájem o instituce a jejich úlohu ve vývoji a chování ekonomiky se v ekonomické teorii začal rozvíjet od 90. let 19. století, zejména ve Spojených státech, kde mu byly živnou půdou rychlé strukturální a institucionální změny a technický pokrok. Velmi dynamicky se rozvíjel až do II. světové války. Tento vývoj byl spjat s nástupem velkých amerických korporací a s masovým využíváním nových průmyslových technologií vytvářejících předpoklady pro to, aby USA převzaly úlohu rozhodující ekonomické mocnosti ve světě. V rovině teoretické, lze ve vzniku institucionalismu spatřovat především *kritickou odezvu na dvě zásadní skutečnosti, související s neoklasickou ekonomikou:*

1. naprostá ignorance institucionálního prostředí uvnitř neoklasické ekonomické analýzy (instituce vystupují jako exogenní faktor vlastní analýzy a nemají vliv na ekonomické chování subjektů,

2. omezenost neoklasické ekonomie adekvátně reagovat na výše uvedené kvalitativní změny ekonomické reality (uvedené souvisí s neoklasickým statickým pojetím ekonomiky a dominující analýzou stavů rovnováhy).

Kritika neoklasické ekonomie a jejích metodologických východisek není v institucionální ekonomii založena na snaze odhalovat její vnitřní problémy a nedostatky v její logice. Upozorňuje spíše na celkovou omezenost přístupu neoklasické ekonomie k ekonomickým procesům, protože zcela opomíjí vliv sociálně psychologických, politických, kulturních a sociologických faktorů a rovněž pomíjí úlohu institucí a jejich evoluce ve vývoji ekonomiky. Institucionalisté odmítají vědeckou orientaci neoklasické ekonomie, která je budována podle ideálu exaktních přírodních věd, a snaží se aplikovat jejich vědecké metody na společenské jevy a procesy. V této souvislosti odmítají nadměrnou formalizaci a matematizaci ekonomické teorie. Předmětem jejich kritiky se stal zejména extrémně abstraktně deduktivní charakter neoklasické ekonomie a její statická povaha. Kritizují rovněž snahu představitelů neoklasické ekonomie dokazovat, že jejich teorie je striktně pozitivní, že přináší nezaujaté, eticky neutrální poznání ekonomických jevů a procesů. Institucionalisté se snaží prokázat, že za tímto „pozitivním přístupem“ je skryta určitá filozofie s jí vlastní soustavou hodnot. Institucionalisté odmítají i metodologický individualismus neoklasické ekonomie a kritizují její pojetí „ekonomického člověka“, které lidské individuum vytrhuje ze společenského a kulturního kontextu a jeho časové a prostorové určenosti a činí z něho optimalizující buňku v podmínkách daných omezení. Na tomto základě kritizují neoklasickou teorii suverenity spotřebitele, neoklasickou teorii firmy i neoklasické pojetí trhu. Oproti neoklasické ekonomii, v níž trh (dokonale konkurenční) vystupuje jako nástroj optimální alokace zdrojů, přistupují institucionalisté k trhu jako ke společenské instituci, jejíž efektivnost je podmíněna konkrétním institucionálním uspořádáním společnosti a ekonomiky. Ekonomové, kteří se k institucionalismu hlásí spojují čtyři *základní obecné charakteristické rysy*:

a) Hlavním předmětem zkoumání jsou instituce

Východí jednotku ekonomické analýzy institucionalistů představují **instituce**. Obecně se tímto termínem označuje *společenské uspořádání* či *pravidlo* regulující vzájemné vztahy mezi jednotlivci, či mezi společenskými skupinami. Mezi samotnými institucionalisty však existují rozdíly v interpretaci této kategorie. Instituce zpravidla zahrnují:

1. *organizace různého druhu* (firmy, odbory, družstva, podnikatelské a průmyslové asociace, banky, spotřebitelské svazy, stát a státní mocenské orgány, politické organizace, církve, školy, univerzity atd.),

2. *tradice, zvyky a obyčeje, uznávané normy chování sociálních skupin, zakořeněné stereotypy myšlení a skupinovou psychologii.*

Pro pochopení povahy institucí zkoumají institucionalisté lidskou psychologii, která je podmíněna proměnlivými sociálními faktory, a ekonomické a morální podmínky, za nichž určité instituce, jež společnost zdělila z minulosti, přestávají vyhovovat novým potřebám. Institucionalisté požadují integraci ekonomické vědy a ostatních společenských věd, což by mělo umožnit interdisciplinární přístup ke zkoumání lidského chování v ekonomických a společenských systémech.

b) Proces evoluce institucí

Instituce se samy v čase mění a reagují na působení ekonomických činitelů. Obdobně jako přezívání nejlépe přizpůsobených rostlinných či živočišných druhů v Darwinově *evoluční teorii* jsou i ekonomické instituce výsledkem minulého vývoje. Institucionální formy ekonomického

života se mění v předem neznámém směru. Nové formy přežívají nebo zanikají v závislosti na moci a spolupráci společenských skupin i v závislosti na lidské inteligenci. Pokud instituce, jež společnost zdědila z minulosti, přestávají vyhovovat novým ekonomickým a jiným podmínkám a potřebám, musí se buď adaptovat, nebo uvolnit místo novým institucím. Ve společnosti vystupují nové osobnosti, nové skupiny a vrstvy a vytvářejí se nové instituce. Společenská struktura se tím neustále obměňuje, až určité zájmové skupiny dosáhnou ve společnosti dominantního postavení, nastane stabilita. Institucionalisté tak zkoumají podmínky, za nichž instituce zděděné z minulosti přestávají odpovídat novým potřebám.

c) Ekonomická činnost a její institucionální formy mají různorodé cíle

Vyvíjející se ekonomické instituce mohou sloužit mnoha rozdílným cílům, nejen cílům spojeným s hedonistickými úvahami či maximalizací zisku, jak je tomu v neoklasické ekonomii. Např. v pojetí Veblena mohou stálé ceny šetřit čas manažerům a „normální“ zisky z minulých investic, cenové vůdcovství a rozdělení trhu mohou pomoci stabilizovat oligopolní struktury. Pravidla čestného jednání vedou, podle Commonse, ke snižování transakčních nákladů a umožňují tím existenci některých efektivních směnných aktů.

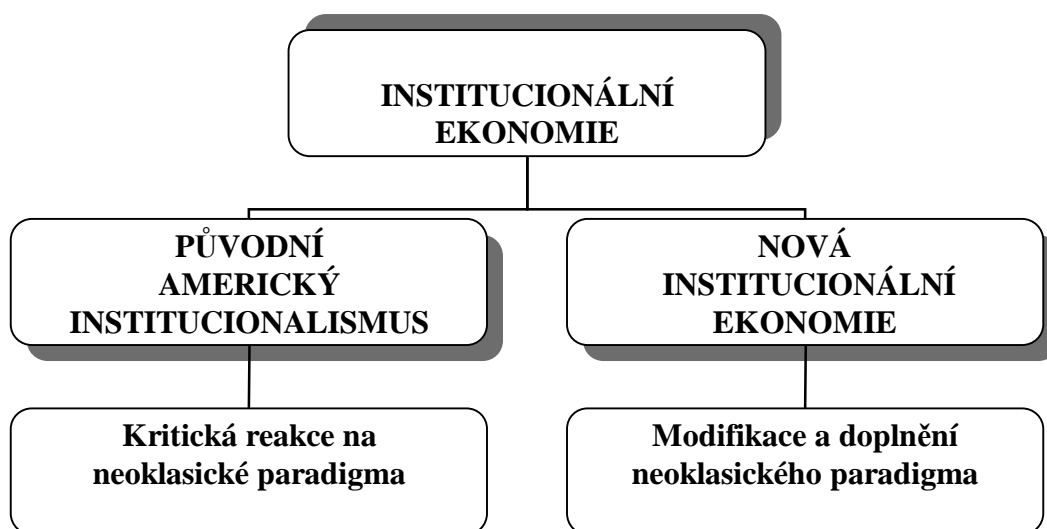
d) Orientace na řešení praktických problémů

Institucionalismus odmítá rozlišovat mezi pozitivním a normativním pojetím ekonomické vědy. Z pohledu neoklasické ekonomie se jeví jako normativní směr ekonomického myšlení. Užitečnost institucí posuzuje Veblen na základě toho, zda objektivně slouží rozvoji lidského života v jeho celistvosti nebo tomuto rozvoji brání. Vlastnická práva a existující rozdělování důchodů nepovažují institucionalisté za „svatá“.

Vzhledem k silné averzi k laissez - faire institucionalisté převážně brání spotřebitele, pracující, malé podnikatele a farmáře proti velkým zájmovým skupinám. Mnoho institucionalistů se podílelo na významných sociálních a ekonomických reformách. Dílo Commonse a jeho pokračovatelů bylo základem teorie státu blahobytu a systému kolektivního vyjednávání, které se staly součástí reformy New Dealu prezidenta Franklina D. Roosevelta. Na jejich tvorbě se podíleli i další přední institucionalisté jako G. C. Means a Rexford Tugwell (1891-1979). Filozofie státu blahobytu se vyvinula na základě zkoumání ekonomických problémů hospodářského cyklu, vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, velkých korporací a monopolů, které prováděli američtí institucionalisté. Jejím východiskem se stala teze, že soudobá industriální společnost musí čelit vážným problémům, které se samy nevyřeší, a že je třeba využít státu k tomu, aby ochraňoval stabilitu společenských struktur i jednotlivce v jejich rámci před mnohdy destruktivními silami trhu. *Otázky a problémy, kterými se institucionalisté zabývají lze tedy shrnout do následujících okruhů:* Jak vznikají instituce a jakou podobu instituce mají? Na jakých faktorech závisí kvalita institucí? Jak ovlivňují alternativní instituce a formy organizace ekonomické chování subjektů ekonomiky, alokaci zdrojů a ekonomickou rovnováhu? Jaká struktura a kvalita institucí je nezbytná pro efektivní fungování soudobých tržních ekonomik? Jaká ekonomická logika se skrývá za zvyky a společenskými a politickými pravidly? Jak se tato „pravidla hry“ mění v čase? Je možné instituce „měřit“? **Předmětem zkoumání institucionalistů jsou tedy instituce, jejich vznik a vývoj a jejich funkce při chování a rozhodování ekonomických subjektů. Přitom institucionální ekonomii tvoří dva nesourodé proudy:**

1. **původní americký institucionalismus** - od 90. let 19. století do 2. světové války a bezprostředně po ní
2. **nová institucionální ekonomie (NIE)** - od 60. let 20. století do současnosti.

Rozlišení obou směrů uvádí např. G. M. Hodgson [HODGSON 2003] v úvodu své knihy o vývoji institucionální ekonomie. Autor uvádí, že „... (stará) institucionální ekonomie zkoumá, jak instituce ovlivňují individuální lidské cíle a preference, přičemž zdůrazňuje, že trh a další instituce závisí rovněž na institucích typu stát. ... Starý institucionalismus mnohem více bere v úvahu vztahy v ekonomicko-sociálním systému a vzájemnou závislost jednotlivých prvků tohoto systému. ... Nový institucionalismus vychází z jedince a snaží se vysvětlit, jak jednotlivé instituce mohou vzniknout z interakcí mezi jedinci. Nový institucionalismus bere jedince jako dané bytosti a výchozí bod svých úvah.“

Obr.1: Vývojové fáze institucionalismu (zpracování autor)

Oběma směrům je společné chápání ekonomie jako vědy interdisciplinární a jejich cílem je přiblížit své teorie co nejvíce ekonomické realitě. Oba dva tyto směry se také metodologicky vymezily zejména proti převládajícímu ekonomickému paradigmatu neoklasicismu. Při detailnějším vyjasňování problematiky teoreticko-metodologických zdrojů institucionalismu je však třeba dále tyto dvě, metodologicky odlišné vývojové linie institucionalismu plně respektovat. Jak demonstruje výše uvedené schéma (Obr.1: Vývojové fáze institucionalismu), zatímco americký institucionalismus vznikl v teoretické rovině jako kritická reakce na *teoreticko-metodologické předpoklady neoklasicismu*, NIE představuje z metodologického hlediska jeho *modifikaci a doplnění*.

Pro úplnost ještě dodáváme, že v současné době není zájem o instituce doménou pouze nových institucionalistů. Dnes se vedle NIE institucemi zabývají ještě další směry v ekonomii. Jedná se především o *Ekonomickou analýzu práva (Law and Economics)*, jejíž cílem je zkoumání soukromoprávních a veřejnoprávních norem z pohledu optimální alokace zdrojů. Klíčovou otázkou zde je, jak lze zlepšit ekonomiku cílenou konstrukcí či změnou práva. Zvláštní zájem je věnován anglosaskému common-law. Druhým významným směrem se dnes stává *Nová politická ekonomie (Political Economics)*, která se zaměřuje jak na funkci veřejnoprávních norem regulujících politické trhy (ústava, zákon o střetu zájmů, Ústavní soud a jeho nařízení, zákon o zadávání veřejných zakázek apod.), tak na funkci méně obecných veřejnoprávních norem a veškeré veřejné politiky.

3. Vývojové fáze institucionalismu

Původní americký institucionalismus

Vznik původního amerického institucionalismu, na který po II.světové válce navázal *neoinstitucionalismus*, byl reakcí na neschopnost neoklasické ekonomie vyložit kvalitativní změny ve vývoji tehdejší americké ekonomiky. Odmítl neoklasickou ekonomii založenou na racionálně smýšlejícím „ekonomickém“ člověku a požadoval, aby byl tento přístup opuštěn a nahrazen přístupem, který zasazuje člověka a jeho ekonomické chování do společenského a kulturního kontextu.

Za zakladatele amerického institucionalismu jsou považováni Thorstein Veblen a John R. Commons, kteří byli žáky R. T. Elyho za jeho působení na universitě Johna Hopkinse. Jejich následovníky mezi světovými válkami a bezprostředně po II. světové válce byli zejména Wesley C. Mitchell, John M. Clark, Clarence E. Ayers, Adolf Berle, Gardiner C. Means a Karl Polanyi. Po II. světové válce se stal nejvýznamnějším představitelem institucionalismu, který je téměř výlučně americkou záležitostí, John K. Galbraith. Mezi významné institucionalisty z jiných zemí se před II. světovou válkou zařadil pouze Angličan John Atkinson Hobson a po II. světové válce Švéd Gunnar K. Myrdal.

Americký institucionalismus je značně různorodý směr ekonomického myšlení. Existují v něm dva základní přístupy. Jeden vychází z díla T. Veblena a druhý z díla J. R. Commonse. Rozdíly mezi nimi jsou dosti výrazné. Podle Veblena jednotlivý člověk naplňuje požadavky významných kulturních sil, které jsou zasazeny do darwinovského kontextu. Soustřeďuje se zejména na sociálně psychologické zdroje lidského chování. Commons chápe společnost a ekonomiku jako svět kolektivních pravidel, která lze vědecky zkoumat a ve významné míře konstruktivisticky měnit. Proto se zaměřuje hlavně na právní instituce. Podle něj je společenský řád vytvořen s vysokou mírou konstruktivismu lidmi. Ve vývoji institucionalismu postupně Commonsův směr výrazně převážil.

Proces formování amerického institucionalismu značně ovlivnila *německá historická škola*, zejména některé názory představitele této školy Gustava von Schmollera a zájem zpracovat sociální a ekonomické aspekty reality a empirická data v čase, nikoliv však převzetí historické metody. Spojovací můstek mezi německou historickou školou a zakladateli amerického institucionalismu představuje zejména škola, kterou na Wiskonsinské universitě založil americký ekonom Richard Theodor Ely (1854-1943). Představitelé amerického institucionalismu podrobili popisnou historickou metodu německé historické školy kritice a odmítli ji, neboť pro pochopení současnosti je třeba vzít v úvahu existující představy o budoucnosti. Podle institucionalistů historická metoda vysvětluje minulost a přítomnost minulostí, jakoby existovaly automatické evoluční trendy. Veblen však poukazoval i na některé zvyky a rituály jako na tzv. *iracionality*, které mohou orientovat člověka nesprávným směrem. Viděl konflikt mezi institucemi progresivními a konzervativními, které jsou pozůstatky minulosti a staví se do cesty společenskému pokroku.

Uvnitř institucionální ekonomie byla historická metoda nahrazena *Darwinovou evoluční teorií*. V tomto kontextu lze pak v institucionální ekonomii logicky vysledovat i určitou analogii s biologií, zejména pak v otázce adaptace a evoluce institucí. Instituce jsou, podobně jako rostlinné a živočišné druhy, výsledkem vývoje, který je založen na zkušenosti lidí. V tomto ohledu by se měla ekonomie, jak již požadoval Veblen, inspirovat spíše zoologií nebo biologií než mechanikou či fyzikou. Američtí institucionalisté odmítli i princip dialektického materialismu, nicméně vliv Marxovy politické ekonomie, zejména některé Marxovy poznatky

o oddělení vlastníků a manažerů firem jsou v myšlenkovém rámci děl amerických institucionalistů zřejmé.

V teoreticko-metodologické rovině vycházely názory Veblena a jeho pokračovatelů také z dobových poznatků filozofie a psychologie, jako byl např. behaviorismus či psychologie instinktů. Významným teoretickým zdrojem se stala zejména *americká pragmatická filosofie vzdělávání* Johna Deweyeho (1859-1952), která zdůrazňovala rozvoj osobnosti, vliv prostředí a učení, který se projevuje ve zkušenostech. V této filozofii byla nosná *interpretace principu poznání*, kdy byl zastáván názor, že kritérium pravdivosti lidského poznání je pouze to, co se osvědčí v praktickém jednání (praktická činnost je závislá na výsledcích zkušenosti - zkoumání cestou měření, výpočtů, ověřování), a že lidské myšlení spočívá v přizpůsobení se v chování a ve schopnosti reagovat na podněty. V životě se tyto reakce stále opakují a až se ustálí, mění se v návyky. Tak vzniká systém úspěšného chování, systém konvencí a pravdivé vzorce jednání, které se nakonec mohou přetvořit do zákonů. Teorie sama je pak vnímána jako nástroj pro řešení praktických problémů světa.

Významným myšlenkovým zdrojem amerických institucionalistů byly i poznatky *sociologie*, které se odrazily v institucionální interpretaci člověka: člověk je vnímán v celé komplexnosti svého bytí, jako aktivně jednající společenská bytost, která se rodí do existujícího společenského a kulturního rámce a v tomto rámci také realizuje svůj ekonomický život. V pojetí amerických institucionalistů instituce a jejich vývoj určují efektivitu ekonomiky i trhu, který je také chápán jako společenská instituce.

Američtí institucionalisté zastávali názor, že v ekonomii jsou veškerá zobecnění relativní, neboť každý zákon je správný pouze v určitých podmínkách a pouze v rámci působnosti určitých institucí. Domnívali se, že teorie bude tím lepší, s čím věrnější deskripce reality vychází, a že sbírání dat a empirického materiálu posléze vyústí ve vysvětlující hypotézy. Snažili se proto přiblížit ekonomické realitě detailními kvantitativními výzkumy a důsledně uplatňovali *empiricko-induktivní metodu zkoumání ekonomických jevů*. Předmětem jejich zájmu bylo chování velkých společenských skupin (*metodologický kolektivismus*). Byli skeptičtí k automatickému nastolování ekonomické rovnováhy bez zásahů státu a měli pochopení pro kolektivitu a společenskou kontrolu podnikání.

Nová institucionální ekonomie

Ačkoliv má institucionalismus jako směr ekonomické teorie kořeny v dílech amerických institucionalistů, dynamický rozvoj této větve ekonomického myšlení můžeme pozorovat od 60.let 20.století. Ekonomové hovoří v této souvislosti o *nové institucionální ekonomii (NIE)*. Název je připisován Oliveru Williamsonovi, který měl v úmyslu odlišit „nové teorie“ od původního amerického institucionalismu „starých institucionalistů“. Panuje však také názor, že se NIE stala samostatným myšlenkovým proudem od uveřejnění článku Ronalda Coase¹ „Podstata firmy“ v roce 1937, kde byly zavedeny do ekonomické analýzy *transakční náklady*. Dalšími zdroji nové větve ekonomického myšlení se staly jednak průkopnické práce ekonomů, pozdějších nositelů Nobelovy ceny za ekonomii, mezi které se řadí zejména D.C. North, Armen A. Alchian, Harold Demsetz, Eirik G. Furubotn a Svetozar Pejovich, ale i významné práce vědců z právní vědy, antropologie, sociologie, politologie a sociobiologie.

V **teoretické rovině** reagovala NIE, podobně jako i americký institucionalismus, na absenci institucionálního rámce v neoklasickém analytickém systému „...*při analýze ekonomické*

¹ Ekonom anglického původu Ronald Henry Coase obdržel Nobelovu cenu za ekonomii v roce 1991 za „průkopnickou práci v teorii firmy a ekonomické analýze externalit“.

výkonnosti v čase se přijímaly dva mylné předpoklady: za prvé, že instituce nejsou důležité a za druhé, že čas není důležitý“ [NORTH 1994]. Na rozdíl od „starých“ amerických institucionalistů však nové institucionalisty vedla snaha modifikovat tradiční neoklasickou ekonomii doplněním jejího analytického rámce o úlohu institucí, neboť podle nových institucionalistů „...instituce hrají zásadní roli při utváření ekonomického chování lidí i při dosahování určité ekonomické výkonnosti, (...), instituce se samy v čase mění a mnohdy reagují na působení ekonomických činitelů“ [SOJKA 2000]. Český ekonom Karel Kouba vyčleňuje NIE jako jeden ze směrů obecné ekonomie, která se vyvinula „...v rozpravě o neuspokojivých vlastnostech tradiční mainstreamové analýzy v šedesátých letech...“ [KOUBA 2000]. Ve studii pro Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, rozčlenil různé směry evoluční analýzy a nové institucionální ekonomie rozčlenil na: (1) Teorii veřejné volby, (2) Konstituční politickou ekonomii, (3) Teorii vlastnických práv, (4) Teorii regulace, (5) Právo a ekonomii a (6) Historii institucí [KOUBA 2004].

Svým přístupem sahají představitelé NIE až k myšlenkám Adama Smithe, který zdůrazňoval důležitost stabilního právního rámce a ochrany vlastnických práv jako podmínek fungování neviditelné ruky trhu. Produktivita zemí je závislá na specializaci a dělbě práce, specializace je možná jen tehdy, existuje-li směna. Specializace a produktivita systému bude tím vyšší, čím budou nižší náklady na směnu (tedy transakční náklady), které jsou determinovány institucemi dané země, jejím právním, politickým, sociálním či vzdělávacím systémem, kulturou atd. Předmětem institucionální ekonomie je pak zachytit význam tohoto institucionálního uspořádání pro ekonomickou výkonnost země.

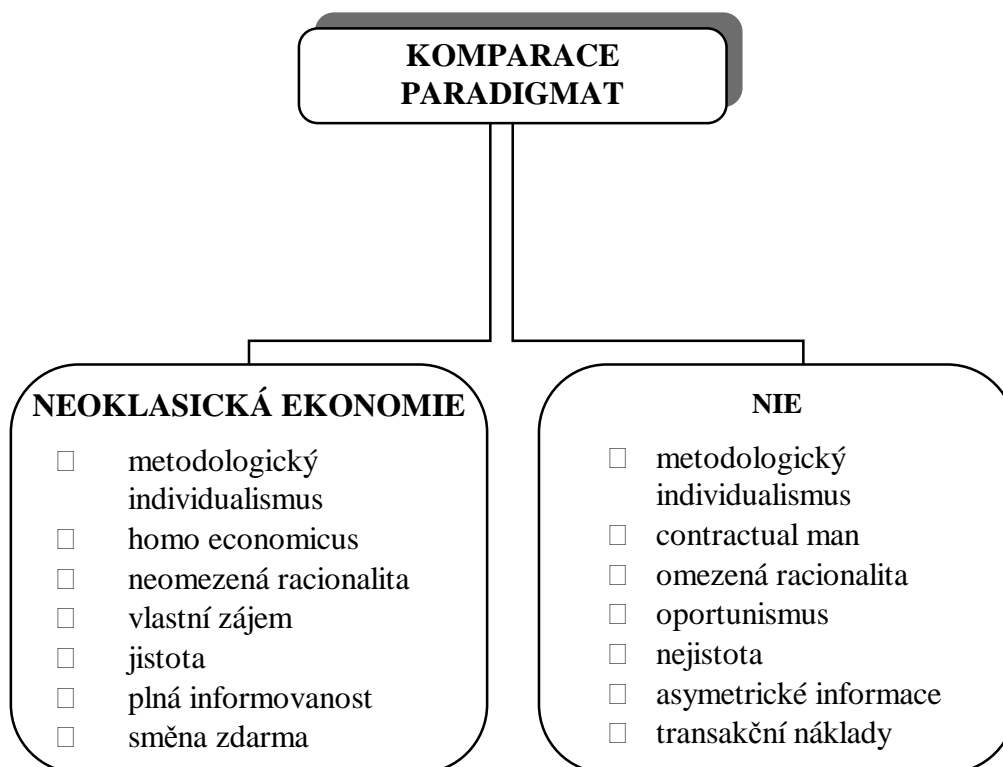
Budeme-li abstrahovat od metodologického kolektivismu amerických institucionalistů můžeme konstatovat, že všechny výše uvedené teoreticko-metodologické momenty amerického institucionalismu ovlivnily i teoreticko-metodologické předpoklady analýzy institucí v soudobé NIE. Jak bylo uvedeno výše, NIE metodologicky modifikuje a doplňuje tradiční neoklasickou ekonomii zejména o vliv institucí, vlastnických práv a transakčních nákladů (srovnej viz. Obr.2: Komparace paradigmat – neoklasická ekonomie a NIE), nicméně její teoreticko-metodologická východiska mají mnohem širší rozměr. Jde zejména o poznatky nových teorií 2. pol. 20. stol. (aplikace metodologických prvků teorie her, poznatky teorií veřejné volby týkající se zájmových skupin, byrokracie, aktivit typu vyhledávání renty apod., či teorie organizace firem, které popírají ve své době převládající chápání firmy jako pouhé produkční funkce).

Dalším významným teoretickým zdrojem NIE se staly vědecké přínosy ekonomů, zejména práce F. A. von Hayeka² týkající se jeho názorů na povahu lidských znalostí a spontánní evoluci institucí, *ekonomický imperialismus Chicagské školy* spočívající v přesvědčení o možnostech ekonomie vysvětlit i neekonomické oblasti života společnosti a v rovině metodologické pak dílo švédského ekonomu Gunnara Myrdala,³ který se významně zasloužil o metodologické rozpracování NIE. Myrdal navázal na myšlenky amerického pragmatismu. Ekonomickou teorii chápe jako součást celkové kultury, která je přizpůsobována tak, aby sloužila potřebám „oportunistické racionalizace“. Připouští také možnost syntézy neoklasického a sociologického přístupu a jako protiváhu neoklasické teorie rovnováhy

² Ekonom rakouského původu Friedrich August Hayek obdržel Nobelovu cenu za ekonomii v roce 1974 „za průkopnickou práci v teorii peněz a hospodářských výkyvů a za pronikavou analýzu vzájemné závislosti ekonomických společenských a institucionálních jevů“.

³ Švédský ekonom Gunnar Myrdal, držitel Nobelovy ceny za ekonomii z roku 1974 „za průkopnickou práci v teorii peněz a hospodářských výkyvů a za pronikavou analýzu vzájemné závislosti ekonomických společenských a institucionálních jevů“.

neoklasickému kauzálnímu empirismu (při změně A se mění B, ale B již nemá vliv na A) představuje „teorii kumulativních příčin“, kde se A a B ovlivňují vzájemně.

Obr. 2: Komparace paradigmat – neoklasická ekonomie a NIE (zpracování autor)

Klíčovým předpokladem v NIE je *existence kladných* nákladů na provoz ekonomického systému, tedy transakčních nákladů. I v jejich interpretaci se jako velmi významné jeví poznatky *sociální psychologie*. Bez těchto poznatků by v NIE nebylo možné pochopit mnohé kategorie, ani samotnou podstatu, roli a význam institucí. Uvedené se pochopitelně váže i k interpretaci člověka uvnitř NIE. *Člověk smluvních vztahů (contractual man)* je člověk smluvních vztahů. V kontextu důsledného metodologického individualismu je základní rozhodovací jednotkou, je individuum, ovšem s důrazem na úlohu institucí v jeho životě. Pro jeho rozhodování je velmi důležité to, jak se rozhodují ostatní.⁴ Je to člověk, který je vždy členem určité zájmové koalice, a který se zároveň vyznačuje silným sebe-zájmem. Tento *oportunistus*, tedy hledání vlastního prospěchu i za cenu podvodu, lži a jiných úskoků je podle institucionalistů pro reálného člověka příznačný. Znamená, že kdokoliv vstoupí na trh, musí počítat (má-li být realistou) s možností výskytu oportunistu. Člověk smluvních vztahů také disponuje *omezenou racionalitou*.⁵ V jeho rozhodování existují kognitivní limity. Racionalita

⁴ V pojetí NIE je klíčovým problémem rozhodování člověka, které závisí na rozhodování jiných jednotlivců. Významný je proces změny idejí a ideologie jako představ. V tomto ohledu dochází ve společnosti ke koncentraci a formování skupin, které mohou ovlivnit politická rozhodnutí. Pro dosažení efektivního fungování trhu je důležité aby hráči nejenom znali své cíle, ale také způsoby jak jich dosáhnou, musí umět předpovědět či odhadnout chování ostatních. (Podrobněji např. R.Nelson a S.G.Winter).

⁵ Koncept omezené či procedurální racionality vychází z díla amerického ekonoma Herberta Simona, nositele Nobelovy ceny za ekonomii z roku 1978 za „za průkopnický výzkum rozhodovacích procesů v rámci organizace“.

jednání člověka pak spočívá v tom, že člověk systematicky neopakuje tytéž chyby, ale z chyb se učí. Získání této *zpětné vazby*, podle které lidé opravují své modely chování však vyžaduje určitý čas, takže lidé mohou poměrně dlouhou dobu zastávat mylné teorie a představy o fungování tohoto světa. Právě tento moment je významný pro pochopení institucionální změny a závislosti neformálních institucí na své minulosti (viz.dále problematika path-dependency).

Vzhledem k omezené racionalitě jsou informace člověka *nedokonalé* a ve společnosti *nerovnoměrně rozdělené*, což implikuje i možnost vzniku morálních hazardů.⁶ Důležitým metodologickým prvkem v NIE je i *nejistota znalosti ekonomického prostředí*. Lidé neznají všechny možné důsledky svého jednání a neznají ani jejich pravděpodobnost. Tato nejistota pramení z neznalosti světa a absence dokonale přesných teorií, z nedostatečné komunikace mezi lidmi nebo vzniká jako důsledek oportunistu. Aby se mohl v takovém prostředí člověk rozhodovat, musí být vytvořena určitá *pravidla*. Tato pravidla jsou součástí kultury, tvoří se cestou pokusů a omylů během historického vývoje a předávají se z generace na generaci. Kultura je souhrnem dovedností, hodnot, norem a zvyků, které umožňují jednotlivcům identifikovat se s určitou společností. Kultura usnadňuje komunikaci mezi jednotlivci a zajišťuje kontinuitu společenského vývoje: „*Kultura poskytuje klíč k trajektorii v průběhu času, což je pojem, který se používá pro deskripci silného vlivu minulosti na přítomnost a budoucnost*“ [NORTH 1994].

Dalším významným předpokladem NIE je *specifičnost aktiv* – fyzických i lidských, v oblasti neformálních institucí jsou to např.zkušenosti či znalosti. Jedná se o aktiva, která nelze přesunout do jiného využití bez ztráty jejich hodnoty.

V rovině **hospodářsko-politické praxe** se zájem o institucionální charakteristiky znovuobjevil počátkem 90.let minulého století a byl spojen zejména s otázkami ekonomické výkonnosti a dlouhodobým růstem zemí. Zvýšený zájem o roli institucí pak vyvolal především proces transformace centrálně plánovaných ekonomik na ekonomiky tržní. Empirické analýzy a výzkum v této oblasti se začaly orientovat na identifikaci rozdílů v ekonomické výkonnosti mezi zeměmi či skupinami zemí právě na základě institucionálních faktorů. „*Vzestup a pád Sovětského svazu a světového komunismu nejsme schopni objasnit s pomocí nástrojů neoklasické analýzy. K řešení současných problémů rozvoje bychom však měli přistoupit s pomocí institucionálního a kognitivního přístupu. (...) nová politická ekonomie zaměřovala svoji pozornost především na Spojené státy americké a rozvinuté společnosti. Naléhavým úkolem výzkumu je modelovat třetí svět a komunity ve východní Evropě*“ [NORTH 1994]. V této rovině se nová institucionální ekonomie ptá po alternativních souborech společenských pravidel (institucí, vlastnických práv) a ekonomických organizací ovlivňujících chování lidí, alokaci zdrojů a ekonomickou rovnováhu. Zajímají ji otázky odlišnosti forem ekonomické organizace různých ekonomických aktivit v podmínkách stejného právního rámce, ekonomická logika základních společenských a politických pravidel ovládajících výrobu a směnu a v neposlední řadě i změna těchto pravidel. Na základě studia těchto problematických oblastí by podle některých autorů i politickohospodářská opatření vlády mohla (popř. by měla) za určitých předpokladů zvyšovat ekonomickou výkonnost svých zemí explicitním definováním „osvědčených“ pravidel a jejich zavedením do reálného života, a to zejména tehdy, je-li nezbytné řešit aktuální problémy.

V jeho pojetí je tradiční neoklasický model racionální volby zachován, lidé jsou však racionální svými záměry, nikoliv však nutně svým jednáním.

⁶ Pojem zavedl americký ekonom Frank Knight „otec“ chicagské školy. Ve své knize „Riziko, nejistota a zisk“ (1922) poskytl i další teoretické zdroje budoucího rozvoje NIE. Jedná se např.o rozlišení situace s rizikem a situace a nejistotou.

Následující tabulka (Tab. 1: Teoreticko-metodologická východiska institucionální ekonomie) shrnuje a rekapituluje výše diskutované otázky související s teoreticko-metodologickými zdroji obou vývojových větví institucionální ekonomie.

Tab.1: Teoreticko-metodologická východiska institucionální ekonomie

TEORETICKO-METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA INSTITUCIONALISMU	
Americký institucionalismus	NIE
Americká pragmatická filozofie	Poznatky nových teorií 2.pol.20.stol.
Behaviorismus, psychologie instinktů	Kladné transakční náklady
Sociologie	Oportunismus
Německá historická škola	Omezená racionalita
Darwinova evoluční teorie	Nedokonalost a asymetričnost informací
Marxovy poznatky o oddělení vlastníků a manažerů	Nejistota znalosti ekonomického prostředí
Empiricko-induktivní metoda zkoumání	Specifičnost aktiv
Metodologický kolektivismus	Metodologický individualismus

Zdroj: zpracování autor

4. Závěr

Institucionální škola v ekonomii nabývá v celosvětovém měřítku na váze zejména v posledních desetiletích. Ačkoliv se jedná o vědní disciplinu, která je stále ještě ve stádiu zrodu, její myšlenkový přínos k interpretaci hospodářské reality a ekonomických jevů se z pohledu další perspektivy jeví jako nesporný. Standardní ekonomie nedokáže uspokojivě vysvětlit řadu zásadních ekonomických problémů. To se projevilo např. i při vysvětlování transformačních procesů bývalých socialistických ekonomik. Máme za to, že i v tomto ohledu byl rozhodně produktivnější institucionální přístup.

Metodologické ukotvení institucionalismu představuje i významný faktor kodeterminující postupné zařazování předmětu „Institucionální ekonomie“ do studijních programů řady ekonomických fakult českých vysokých škol. Je to především interdisciplinarita, realističnost v interpretaci ekonomické reality a způsobu chování ekonomických subjektů postavená v jiném zorném úhlu, než nabízí standardní ekonomický výklad, co činí tuto větev ekonomického myšlení atraktivní. V současné době jsou na převážné většině ekonomických fakult vysokých škol v České republice poznatky institucionalismu přednášeny buď separátně v různých formách jako povinné, popř. jako volitelné, nebo v rámci celostních kurzů dějin (popř.vývoje) ekonomických teorií. Iniciativy postupného zařazování výuky samostatného předmětu „Institucionální ekonomie“ do studijních programů na ekonomických fakultách českých vysokých škol vznikaly (a stále vznikají) pod vlivem řady nezvratných okolností. Tyto okolnosti v zásadě spočívají ve dvou komplementárních rovinách: v rovině ekonomické teorie a v rovině ekonomické praxe.

Cílem zařazení předmětu „Institucionální ekonomie“ do jednotlivých studijních plánů českých vysokých škol je i komplexnější a přesnější pochopení souvislostí ekonomické reality, chápání trhu a fungování hospodářství a překonání jednostrannosti a zjednodušení učebnicově prezentovaného výkladu ekonomie. V tomto kontextu se předmět „Institucionální ekonomie“ jeví spíše jako komplementární než alternativní výklad ekonomické problematiky. Jeho přínos pak nelze spatřovat v tom, že by ekonomickou realitu analyzoval lépe, ale v tom, že ekonomické problémy nazírá v jiných souvislostech, (které jsou právě v realitě postkomunistických ekonomik vysoce aktuální a jeví se být i dominantní).

Zájem o instituce v mladých tržních ekonomikách, jako je ekonomika česká, má i svá další logická oprávnění. Situace v těchto zemích potvrzuje, že instituce z hlediska dlouhého období vykazují značnou stabilitu spojenou se sítí neformálních sociálních vazeb a potřebné institucionální změny se neprosazují snadno. Síla bývalé závislosti, síla skutečnosti, že instituce, které společnost zdělila, mají schopnost přežívat je značná. Tato závislost na trajektorii dokládá, že ačkoliv formální pravidla a společenské normy byly v těchto ekonomikách ustanoveny, prosazování formálních pravidel je nedůsledné, pravidla se nedodržují a/nebo jsou vůbec opomíjena. Vytvořené instituce pak přirozeně nemohou plnit účel, který by plnit měly, a ekonomika nemůže fungovat po vzoru ekonomik vyspělých demokracií. Závěry soudobých institucionálních analýz naznačují, že neexistuje jediný univerzální typ nebo „mix“ institucí, který by mohl být reformami zaveden tak, aby bylo dosaženo požadovaného efektu. Každá země se vyznačuje individuálními podmínkami a charakteristikami, které musí být při vytváření institucí reflektovány, nadto, ne všechny vazby, které zakládají složitou pavučinu společnosti, vedou k tvorbě žádoucích institucí. Efektivní dlouhodobý nástroj, jak zvyšovat ekonomickou výkonnost, by tedy mohl spočívat v redistribuci investic směrem k budování žádoucího institucionálního zázemí.

Obdobná je i situace ve světě. Současné ekonomické problémy dosahují globálního rozsahu. *„Pokusy reagovat na ně v kontextu dožívajícího paradigmatu industriální společnosti, jež v ekonomii reprezentuje zejména neoklasická ekonomie, nevedou k úspěchu.Proměny, kterými soudobá společnost prochází, budou vyžadovat nové teoretické přístupy při řešení otázek vztahu sociálních a ekonomických cílů s ohledem na široce pojatou kvalitu života, překonání úzkého užitkově spotřebního přístupu k životu ve společnosti masové spotřeby, která ve stále vyšší míře mrhá zdroji, změny v přístupu k tržní ekonomice, vztahu trhu a státu, společnosti a životního prostředí i nové přístupy k vysvětlení základních makroekonomických i mikroekonomických problémů“* [SOJKA 2008]. S rostoucími ekonomickými problémy, a tedy i rostoucí naléhavostí reform či transformací, se důležitost institucionální teorie zvyšuje. Velká část soudobých ekonomických problémů se nedá řešit pouze makroekonomickými hospodářsko-politickými nástroji, ale spíše změnami institucí, k čemuž je nezbytné možnosti a následky takových změn pochopit. Interdisciplinární pohled na ekonomickou realitu, který se dotýká psychologie, sociologie, práva, etiky, politologie, historie a dalších humanitních a společenskovedních disciplín dovoluje takové ekonomické jevy a procesy analyzovat bez reinterpretace výchozích předpokladů zkoumání.

Dnes již není pochyb o tom, že ve vývoji ekonomiky hrají instituce a jejich kvalita významnou úlohu. Právní systém, ekonomická mentalita obyvatelstva, systém uznávaných hodnot, etika, náboženství, historická zkušenost a tradice vnímáme jako významné endogenní prvky ekonomického systému, se kterými je nezbytné se seriózně zabývat i při ekonomických analýzách. Pochopení institucí a jejich úlohy v sociálně-ekonomickém vývoji bude podle některých autorů jedním z rozhodujících charakteristických rysů ekonomické teorie 21. století, jehož výsledkem bude rozpracované institucionální ekonomie. *„Nemyslím, že by mohla být*

institucionální ekonomie v dnes známých podobách rozpracována přímo do podoby nové ekonomie hlavního proudu. Bude se spíše jednat o syntézu, v níž však bude mít teorie institucí zásadní úlohu“ [SOJKA 2008]. Zatím všechno nasvědčuje tomu, že právě přístup rozvíjený NIE bude ten, kterým ekonomové významně zasáhnou do procesu modernizace výuky obecné ekonomické teorie, což má nesmírný význam i pro realizaci velmi potřebného výzkumu v této oblasti. Nejnovější tendence v oblasti ekonomické analýzy institucí ukazují, že propojení NIE s oblastmi společenských věd, které pojí zájem o roli institucí je velmi produktivní a značně zvyšuje poznávací hodnotu institucionální teorie. Je zřejmé, že zkoumání institucí bude bezesporu potřeba věnovat ještě značného úsilí i času a teprve až budoucnost potvrdí platnost slov R.Coase tedy, že „...až to vše skončí, hlavní proud ekonomického myšlení se stane tím, co dnes nazýváme novou institucionální ekonomikou“ [COASE 2004].

Použité zdroje:

- [1] COASE, R. H. Nová institucionální ekonomie. In *Centrum pro sociálně tržní ekonomiku*, [on line], [cit.2004-09-23]. Dostupné na WWW: <<http://www.cste.wz.cz/cste.htm>>.
- [2] HODGSON, G. M. *Recent Development in Institutional Economics*. Edward Elgar Publishing, Inc., 2003. ISBN 1-84064-885-6.
- [3] KOUBA, K. Konstituční ekonomie: popelka v české ekonomické obci. *Studie zpracovaná pro Českou společnost ekonomickou*. Praha, únor 2000. [on line]. Dostupné na WWW: <<http://nis.fsv.cuni.cz/npedocs/CSESem17.pdf>>.
- [4] KOUBA, K., ROBERTS, J., VYCHODIL, O. Privatizace bez kapitálu: zvýšené náklady české transformace. Praha, 2004. *Studie zpracovaná pro Národohospodářský ústav Josefa Hlávky*.
- [5] MLČOCH, L. *Institucionální ekonomie*. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum, 1996. 124 s. ISBN 80-7184-270-2.
- [6] NORTH, D. C. Vývoj ekonomické výkonnosti v čase. In *Politická ekonomie*, 1994 č. 4., Praha: VŠE, 1994. s. 441-450. ISSN 0032-3233.
- [7] NORTH D. C. Institucionální struktury a transformační procesy. In: *Politická ekonomie*. č. 5. 1995. s. 580. ISSN 0032-3233.
- [8] SOJKA, M. *Dějiny ekonomických teorií*. Praha:Karolinum. 2000. s. 248. ISBN 80-85983-05-2.
- [9] SOJKA, M. Stane se institucionální ekonomie paradigmatem 21. století? In *Institucionální ekonomie a její pedagogizace*, 2008, Ostrava: VŠB-TU, Ekonomická fakulta. s. 8. ISBN 978-80-248-1944-0.
- [10] VARADZIN, F. Problematika teoreticko - metodologických východisek institucionalismu. In. *Ekonomická revue*. Ostrava: EkF VŠB-TU, 2001, roč. 4, č. 2, s. 24-33.
- [11] VARADZIN, F., BŘEZINOVÁ, O. *Hledání ve světě ekonomie (věda, metodologie, ekonomie)*. 1.vyd. Praha: Professional Publishing, 2003. 306 s. ISBN 80-86419-56-8.
- [12] VOLEJNÍKOVÁ, J. *Moderní kompendium ekonomických teorií. Od antiky až po 3. tisíciletí*. 1.vyd. Praha: Profess Consulting, s.r.o. 2005. 378 s. ISBN 80-7259-020-0.

Kontaktní adresa:

doc. Ing. Jolana Volejníková, Ph.D.
Univerzita Pardubice – Fakulta ekonomicko-správní
Studentská 95, 532 10 Pardubice
Email: jolana.volejnikova@upce.cz
466 036 162